XO'JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHNING KONSEPTUAL MODELLARI

Norquziyeva Lobar Abdurayim qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tadqiqotchisi

Bozorlar, texnologiyalar va ta'minot zanjirlaridagi o'zgarishlar xo'jalik yurituvchi subyektlar oldiga faoliyat uzluksizligini saqlash, resurslardan oqilona foydalanish va uzoq muddatli raqobatbardoshlikni ta'minlash vazifalarini qo'ymoqda. Raqamli transformatsiya yangi samaradorlik imkoniyatlarini ochsa-da, ma'lumotlar yo'qolishi, kiberhujum, texnologik qaramlik va maxfiylik buzilishi kabi zaifliklarni ham yuzaga chiqaradi. Energiya, xomashyo, logistika va moliyalashtirishdagi uzilishlar esa bir korxona doirasidan tashqarida shakllangan hodisaning ishlab chiqarish, pul oqimi va mijozlar bilan munosabatlarga tez tarqalishiga sabab bo'lishi mumkin. OECD iqtisodiy xavfsizlikni ta'minot zanjirlarining barqarorligi, energiya xavfsizligi va kiberxavfsizlik bilan chambarchas bog'liq masala sifatida ko'rsatadi [1]. UNIDO tahlili ishlab chiqaruvchi firmalarning inqirozga bardoshliligi ularning mavjud ishlab chiqarish salohiyati va zarbaga tayyorligiga bog'liqligini ta'kidlaydi [2].

Tadqiqot nazariy xarakterga ega bo'lib, xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlar, risklarni boshqarish bo'yicha standartlar hamda xalqaro tashkilotlar materiallarini sifat jihatdan tahlil qilishga asoslandi. Manbalarni tanlashda korxona iqtisodiy xavfsizligi, strategik boshqaruv, risk, tashkiliy barqarorlik va raqobat ustunligiga bevosita aloqadorligi mezon qilib olindi. Manbalar orasida klassik iqtisodiy va menejment nazariyalari, zamonaviy empirik maqolalar, ISO standarti, OECD va UNIDO nashrlari mavjud [1–12].

Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda "xavfsizlik", "barqarorlik", "himoyalanganlik" va "rivojlanish salohiyati" tushunchalarining umumiy hamda farqli jihatlari ajratildi. Ikkinchi bosqichda tizimli, resurslarga asoslangan, manfaatdor tomonlar va riskka yo'naltirilgan yondashuvlar qiyosiy tahlil qilindi. Uchinchi bosqichda yondashuvlar sintezi orqali korxona iqtisodiy xavfsizligini boshqarishning konseptual sikli shakllantirildi. ISO 31000 standarti riskni aniqlash, tahlil qilish, baholash, unga ishlov berish, monitoring va kommunikatsiyani uzluksiz jarayon sifatida tashkil etishni tavsiya qiladi [3].

Resurslarga asoslangan yondashuv korxona nazorat qiladigan qimmatli, kamyob va taqlid qilish qiyin resurslar barqaror raqobat ustunligining manbai bo'lishini tushuntiradi [5]. Bu nuqtayi nazardan xavfsizlik resurslarni shunchaki saqlash emas, balki ularni himoya qilish, yangilash va samarali safarbar etish qobiliyatini ham qamrab oladi. Dinamik qobiliyatlar nazariyasi o'zgarishlarga moslashish uchun imkoniyatlarni sezish, resurslarni qayta birlashtirish va tashkiliy jarayonlarni yangilash muhimligini ko'rsatadi [6]. Shunday ekan, haddan tashqari qat'iy himoya innovatsiyani cheklamasligi, xavfsizlik boshqaruvi esa rivojlanish bilan muvozanatda bo'lishi kerak.

Tizimli yondashuv korxonani o'zaro bog'langan ishlab chiqarish, moliya, ta'minot, kadrlar, axborot va boshqaruv quyi tizimlaridan iborat deb qaraydi. Bir yo'nalishdagi uzilish boshqa bo'g'inlarga ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, muhim xomashyo yetkazib berishning kechikishi ishlab chiqarish jadvalini buzadi, tushumni kamaytiradi, likvidlik bosimini kuchaytiradi va shartnoma majburiyatlarini bajarishga xalaqit beradi. OECD tahlilida ham ta'minot zanjiri zaifliklari, energiya xavfsizligi va kiberxavfsizlik o'zaro tutashgan muammolar sifatida baholanadi [1]. Shu sababli xavfsizlik tahlili

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bo‘linmalar kesimida alohida ko‘rsatkichlarni o‘lchash bilan cheklanmay, ular orasidagi bog‘liqlikni ham aniqlashi lozim.

Konseptual modelda xavfsizlik obyekti sifatida mulk va moliyaviy resurslar bilan bir qatorda, ma’lumotlar, texnologiya, xodimlar, intellektual mulk, mijozlar ishonchi, shartnomaviy huquqlar va biznes jarayonlari belgilandi. Xavfsizlik subyektlariga mulkdorlar va kuzatuv organlari, rahbariyat, risk yoki xavfsizlik bo‘linmalari, xodimlar, ichki audit hamda tashqi hamkorlar kiradi. Har bir subyektning vakolati, javobgarligi va axborot almashish tartibi aniqlashtirilmasa, xavfsizlik siyosati hujjat darajasida qolib ketishi mumkin.

Tahdidlar kelib chiqishiga ko‘ra tashqi va ichki, shakllanishiga ko‘ra strategik, operatsion, moliyaviy, huquqiy, texnologik va obro‘ bilan bog‘liq, vaqt omiliga ko‘ra esa kutilmagan yoki to‘planib boruvchi bo‘lishi mumkin. Tashqi tahdidlarga talab va narxlarning keskin o‘zgarishi, inflyatsiya, foiz va valyuta kursi xatarlari, geosiyosiy uzilish, tabiiy hodisa, kiberjinoyat, tartibga solish talablari va ta’minot kontsentratsiyasi kiradi. Ichki tahdidlarga vakolatlarning noaniqligi, firibgarlik, malaka tanqisligi, eskirgan uskunalar, ichki nazoratning sustligi, ma’lumotlar sifati pastligi va bitta mutaxassisga ortiqcha bog‘liqlik misol bo‘ladi. Freeman manfaatdor tomonlar manfaatlarini boshqaruv qarorlarida hisobga olish tashkilotning uzoq muddatli faoliyati uchun muhimligini ta’kidlaydi [7]. Bu yondashuv xavfsizlikni faqat mulkdorlar manfaatiga qisqartirmasdan, xodimlar, mijozlar, hamkorlar va jamiyat bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Har bir muhim tahdid uchun oldini olish, ta’sirni kamaytirish, riskni taqsimlash yoki qabul qilish qarorlaridan biri tanlanadi. Masalan, bitta yetkazib beruvchiga qaramlikni kamaytirish uchun muqobil manbalar va zaxira darajalari belgilanadi; kiberxavf uchun kirish huquqlari, zaxira nusxalash, xodimlarni o‘qitish va hodisaga javob rejasi uyg‘unlashtiriladi. UNIDO firmalarning inqirozga chidamliligini ishlab chiqarish salohiyati va oldindan tayyorgarlik bilan bog‘laydi [2]. Shuning uchun tiklanish rejasi korxonaning real resurslari, muhim jarayonlari va hamkorlik tarmog‘iga mos bo‘lishi zarur. Natijalarni kuzatishda likvidlik zaxirasi, muddati o‘tgan qarzlar, ishlab chiqarish uzilishlari, kritik yetkazib beruvchilar ulushi, tizim ishlamay qolish vaqti, xodimlar almashinuvi va hodisadan tiklanish muddati kabi indikatorlar qo‘llanishi mumkin. Ularning tanlovi korxona faoliyatiga mos asoslantirilishi kerak.

Olingan natijalar iqtisodiy xavfsizlikni faqat moliyaviy himoya yoki maxsus qo‘riqlash vazifasiga tenglashtirishning cheklanganligini ko‘rsatadi. Tizimli yondashuv funksional bo‘g‘inlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni ochib beradi; resurslarga asoslangan nazariya himoya qilinishi lozim bo‘lgan noyob salohiyatni aniqlaydi; dinamik qobiliyatlar yondashuvi esa o‘zgaruvchan muhitda qayta moslashish zaruratini asoslaydi. Shu uch yo‘nalish riskka yo‘naltirilgan boshqaruv sikli bilan uyg‘unlashganda, xavfsizlikni strategik va operatsion qarorlarga bog‘lash mumkin [3; 5; 6; 8].

Xavfsizlik va samaradorlik o‘rtasida muvozanat muhim. Har bir tahdidni butunlay bartaraf etishga urinish ortiqcha xarajat, sekin qaror qabul qilish va innovatsion tashabbuslarning cheklanishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun riskka javob chorasi kutilayotgan zarar, nazorat xarajati, korxonaning riskka moyilligi va qonuniy talablarni birga hisobga olishi lozim. Barney ta’kidlaganidek, uzoq muddatli ustunlik resurs va salohiyatlarni raqobatchilar oson takrorlay olmasligi bilan bog‘liq [5]. Bu xavfsizlik mexanizmlari korxonaning o‘ziga xos bilim va imkoniyatlarini ham himoya qilishi kerakligini anglatadi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy xavfsizligi korxona manfaatlari, resurslari va muhim jarayonlarini tahdidlardan himoya qilish, asosiy faoliyat uzluksizligini saqlash, zarbalarga moslashish va tiklanish, shuningdek kelajakdagi rivojlanish salohiyatini qayta yaratish qobiliyatini birlashtiradi. Uning

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

mazmuni statik "xavfsiz/xavfli" holatdan ko'ra, doimiy kuzatuv va yangilanishni talab qiluvchi dinamik boshqaruv jarayoni sifatida talqin qilinishi lozim.

Tadqiqot tizimli, resurslarga asoslangan, manfaatdor tomonlar va riskka yo'naltirilgan yondashuvlarni bir-birini to'ldiruvchi nazariy asoslar sifatida ko'rsatdi. Xavfsizlikning obyekti moliya bilan cheklanmay, ishlab chiqarish, ta'minot, kadrlar, axborot, texnologiya, huquqiy munosabatlar, bozor ishonchi va biznes jarayonlarini ham qamrab oladi. Shu sababli korxona uchun yagona universal ko'rsatkichlar majmuasini belgilash to'g'ri emas; indikatorlar faoliyat turi, o'lchami va risk muhitiga qarab tanlanishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] OECD. Economic Security in a Changing World. Paris: OECD Publishing, 2025. https://doi.org/10.1787/4eac89c7-en

[2] UNIDO. Industrial Development Report 2022: The Future of Industrialization in a Post-Pandemic World. Vienna: United Nations Industrial Development Organization, 2022. https://www.unido.org/idr2022

[3] ISO. ISO 31000:2018 Risk management — Guidelines. Geneva: International Organization for Standardization, 2018. https://www.iso.org/standard/65694.html

[4] Shynkar S., Gontar Z., Dubyna M., Nasypaiko D., Fleychuk M. Assessment of economic security of enterprises: theoretical and methodological aspects. Business: Theory and Practice, 2020, 21(1), 261–271. https://doi.org/10.3846/btp.2020.11573

[5] Barney J. Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of Management, 1991, 17(1), 99–120. https://doi.org/10.1177/014920639101700108

[6] Teece D. J., Pisano G., Shuen A. Dynamic capabilities and strategic management. Strategic Management Journal, 1997, 18(7), 509–533. https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199708)18:7<509::AID-SMJ882>3.0.CO;2-Z

[7] Freeman R. E. Strategic Management: A Stakeholder Approach. Boston: Pitman, 1984.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.